

ОСОБЛИВОСТІ ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ЦЕРКВИ У 1917-1939 РР. (НА ПРИКЛАДІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

У даній статті на прикладі Півдня України розглядаються особливості застосування фіскальної політики, з урахуванням різноманітних політичних умов радянської держави та її наслідки по відношенню до Церкви та духовенства у 1917-1939 рр.

In this article on an example of the South of Ukraine peculiarities of using fiscal policy in view of various political conditions of soviet country and its consequences in relation to Church and clergy in 1917-1939 are examined.

Зі становленням нової української держави розгорнувся процес формування нових державно-церковних взаємин. У наші дні відбувається переоцінка взаємин Церкви та радянської держави у матеріальній площині загалом, та у сфері фіскальної політики зокрема, періоду 1917-1939 років. Тому розгляд особливостей цих взаємин на прикладі Півдня України у зазначений період вважаємо актуальним.

На сьогодні вже певний вклад у розроблення теми, що розглядається, на всеукраїнському рівні зробили такі вчені, як: А.М. Киридон, В.О. Пашенко, Ю.А. Катунін, на рівні південного регіону – Т.Г. Бобко. Серед істориків української діаспори можна назвати Д.В. Поспеловського, а серед російських – М.Ю.Хрустальова.

Автор статті, використовуючи широкий спектр джерел з теми застосування фіскальної політики радянської держави щодо Церкви, ставить за мету зробити повний аналіз зазначеної проблеми у межах Півдня України у невідривному зв'язку із загальнодержавним масштабом у період 1917-1939 рр.

Зі зміною влади у Російській імперії, почали відбуватися зміни у взаєминах держави та Церкви. Нова влада, відокремлюючи Церкву від держави, поставила за мету зробити це не тільки у законодавчій площині, а й у матеріальній. Водночас, вважаючи Російську Православну Церкву “контрреволюційною” організацією, влада намагалася послабити її позиції у державі.

Одними з перших нормативно-правових актів радянської держави стали закони про націоналізацію майна, в тому числі й церковного. Серед основних документів подібного характеру можна виокремити такі: декрет другого Всеросійського з'їзду рад робітничих та солдатських депутатів

“Про землю” (26 жовтня (8 листопада) 1917 р.), декрет Ради Народних Комісарів (РНК) “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” (23 січня 1918 р.), постанова Всеукраїнського революційного комітету “Основні начала земельної справи на Україні” (1920 р.) та декрет РНК УСРР “Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель” (1920 р.).

Видаючи зазначені вище нормативно-правові акти, радянська влада керувалася класичною марксистською тезою про те, що “релігія – це надбудова, що повалиться, втративши матеріальну базу”.

Мешканців Півдня України державні органи інформували про застосування нового законодавства стосовно Церкви у майновій площині. Наприклад, жителям Херсона 14 червня 1923 року через радіо Народний комісаріат внутрішніх справ роз’яснив, що “церкви, синагоги та інші молитовні будинки усіх віросповідань, побудовані та призначені для богослужіння, а не для проживання та торгово-промислових цілей, здаються групам віруючих не в оренду, а в безоплатне користування за договором у адміністративному порядку без зазначення термінів. Інші будівлі та землі, що межують та відносяться до церков і різноманітних молитовних будинків можуть здаватися в оренду” [1].

На початку 20-х років ХХ століття у радянській державі відбувається процес формування фіскальної політики держави стосовно Церкви та духовенства. Згідно з циркуляром Народного Комісаріату внутрішніх справ (НКВС) 1923 року розмір плати за оренду житлового помешкання для духовенства визначався категорією “людей вільних професій”. Однак, вважаючи служителів культу особами, що ведуть “паразитичний спосіб життя”, з 1926 року священнослужителів було зараховано до категорії “нетрудового елемента”, що автоматично вплинуло на збільшення квартирної плати. Наприклад, в Одеській окрузі 1926 року за проживання духовенства стягували 12 крб. за кв. сажень. Якщо родина священника складалася з трьох осіб, то на кожного члена родини відводилося по три сажні. Розмір квартирної плати становив щомісяця 108 крб. Позаяк прибуток духовенства в середньому дорівнював 50-75 крб. на місяць. Таким чином, плата за квартиру для духовенства часто-густо була непосильною [2].

До того ж за циркуляром НКВС від 23 серпня 1924 року на орендарів, незалежно від орендної платні, покладалися всі обов’язки по ремонту і збереженню споруд неушкодженими.

Кодексом законів про народну освіту священнослужителів було зараховано до четвертої категорії разом із власниками та орендарями торговельних і промислових підприємств III розряду, кустарями та ремісниками, які користувалися найманою працею, особами вільних

професій та ін. Ця категорія суспільства за навчання дітей у школі мала сплачувати щомісячно 3 крб. [3].

Радянська влада вмiло використовувала фiнансовий чинник у виглядi податкiв для послаблення позицiй тих релiгiйних течiй, якi вважала ворожими до себе, тобто “контрреволюцiйними”.

За словами протоiєрея з дiаспори Демида Бурка через полiтичний та податковий тиск парафiї Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) постiйно вели боротьбу за примiщення церков. Наприклад, в Одеськiй парафiї «кiлька разiв вiдбирали храм i знов повертали, ця громада витратила на ту боротьбу майже половину часу свого церковного життя» [4].

Також, у серединi 20-х рокiв ХХ столiття всi податки у губернських та окружних центрах з тихонiвської орієнтацiї стягалися у максимальному розмiрi – 1%, а з обновленської – у мiнимальному розмiрi – 0,25% вiд загальної вартостi культової споруди [5].

У той же час, якщо вiрити статистицi державних органiв, податковий тиск на парафiї у Херсонськiй та Одеськiй епархiї дозволяв їм iснувати. Так, загальна кiлькiсть релiгiйних громад у Миколаївськiй окрузi за перiод з 1 жовтня 1924 р. по 1 квітня 1925 р. отримала прибутку 31598 крб. 25 коп., а видаткiв зробила – на 30418 крб. [6]. Однак наведенi данi не надають можливостi побачити, як йшли справи в релiгiйних громадах.

Культовi споруди пiдлягали також обов'язковому державному страхуванню у разi пожежi. Страховi суми визначалися вартiстю лише самої церковної споруди, тобто культовi предмети та iнше церковне майно не бралися до уваги. Iкони, хоругви, дзвони, прикраси, художня обробка стiн та iн. могли бути застрахованi вiруючими добровiльно, iхня вартiсть до оцiнки культових споруд не включалася. Слiд уточнити, що грошi за згорiлу церкву отримувала не громада, а мiсцева Рада, котра й вiрiшувала як розпорядитися компенсацiєю. Це пояснювалося тим, що вiруючi не були власниками церковного майна, а отримували його тiльки за угодою у тимчасове користування, причому власником майна вважалася держава.

Свiдченням того, що бiльшiсть парафiй Православної Церкви у радянськiй державi балансувала на межi iснування, є циркуляр Народного комiсарiату фiнансiв (НКФ) вiд 2 сiчня 1925 року, де мiсцевим фiнорганам пропонувалося використати всi податковi засоби для того, аби не допустити викривлення показникiв прибуткiв служителiв культу i завищення оцiнки вартостi церковних споруд та надати можливi пiльги по оплатi податкiв священнослужителiв. Це була досить слухна пропозицiя, оскiльки духовенство, окрiм державних податкiв, сплачувало значну кiлькiсть мiсцевих податкiв на повiтовi, сiльськi та iншi потреби [7].

У цей час з'являється низка циркулярів Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) з вимогою повернути несправедливо відібрані храми, переглянути страхові суми та привести їх у відповідність із справжньою вартістю споруд, не допускати зборів та податків не встановлених законом, таких як: збір за виконання церковних пісень під виглядом сплати авторського гонорару, податок за продаж у молитовних спорудах свічок тощо. У документах вимагалось приведення податкового обкладання духовенства, виходячи з його справжніх прибутків. Крім того, зазначалося, що позбавлення виборчих прав служителів культу не може бути приводом для виселення із муніципалізованого приміщення. А їхня плата за житло та комунальні послуги не повинна була перевищувати 30% від загального прибутку священнослужителя. Не можна було стягувати з духовенства побори на користь тих організацій, у складі яких за радянськими законами воно не мало право перебувати. Винних у порушенні зазначених норм пропонувалося притягувати до відповідальності [8].

Однак, загалом фіскальна політика держави призводила до погіршення матеріального забезпечення духовенства, що змушувало окремих церковників зрікатися сану. Так, у Миколаївській окрузі у 1928 році відійшли від служби п'ять представників Російської Православної Церкви (РПЦ) та вісім, що служили в УАПЦ.

Певні послаблення у політиці стосовно Церкви та духовенства тривали не довго. Проведення грандіозних проектів індустріалізації та колективізації, – на думку дослідника історії церкви Ю.А. Катуніна, - породили у ВКП(б) внутріфракційну боротьбу, розпочату її керівництвом на чолі зі Сталіним проти Троцького, а потім продовжилася щодо різних “лівих” та “правих” ухилів.

Особливу роль у реалізації політичної лінії партії більшовиків на чолі зі Сталіним належала засобам масової інформації – пресі та радіо. У суспільній свідомості поступово формувався культ особи голови партії та держави. Всі досягнення суспільства пов'язувалися з іменем Сталіна, всі недоліки та провали – з іменем його ворогів, як “внутрішніх”, так і “зовнішніх”.

З 1929 року одним із офіційних класових “ворогів”, поруч із “світовою” та “внутрішньою буржуазією”, “опортуністами” та “ухильниками”, “контрою” та “куркулями”, становляться духовенство та Церква [9].

За словами російського науковця М.Ю. Хрустальова, під час першої п'ятирічки 1928-1932 років розгорнулася широкомасштабна кампанія проти приватного підприємництва. Церква почала розглядатися як прибуткове підприємство. Духовенство та приходи обкладалися важкими

податками, а у разі несплати воно могло бути арештоване, а приходи закриті [10].

У рамках цієї політики Держстрах УСРР у середині лютого 1930 року прийняв циркуляр “Про тарифікацію майна релігійного призначення”, за яким усе церковне майно підлягало страхуванню за його повною вартістю без урахування амортизації. Перераховуючи страхові платежі, органи Держстраху штучно завищували їхні розміри, після чого масово посипалися скарги до окрадмінвідділів та до підвідділу культів НКВС УСРР.

Так, Одеський окрадмінвідділ, не маючи жодних вказівок щодо нового порядку страхування, на підставі звернень релігійних громад, у березні 1930 року звернувся до управління НКВС для отримання потрібної інформації, навівши приклад одеських церков: грецька релігійна громада, яка раніше сплачувала за страхування молитовного будинку 31 крб. на рік, тепер повинна сплачувати 1300 крб. (із розрахунку замість 30 коп. з кожної тисячі – 13 крб. із тисячі), а Одеський Кафедральний собор мав сплачувати 9000 крб. [11].

Про непосильність оподаткування свідчила записка надіслана 1930 року в ОДПУ заступником патріаршого місцеблностителя, митрополитом Сергієм, який був духовним лідером парафій українського екзархату. У своєму зверненні архіпастир перерахував різні види дискредитації духовенства, що були характерними і для священнослужителів південного регіону. Він вимагав, щоб духовенство обкладалося прибутковим податком за категорією “вільних професій”, а не заможних селян.

Заслуговує на увагу рішення президії ВУЦР Української Православної Церкви під керівництвом Івана Павловського від 19 лютого 1931 року звернутися до державних органів влади та прокуратури з проханням, щоб у «... справі оподаткування приймався до уваги дійсний матеріальний стан службовця культу і обкладалось його тою сумою податку, яку він, дійсно, може і повинен за певним законом сплатити зосібна, аби було дано на місця вказівки, що ні до м'ясозаготівлі, ні хлібозаготівлі, ні до тракторного капіталу чи спеціального капіталу духовенство не має відношення, щоби при вирахуванні самообкладання приймався до уваги дійсний розмір прибуткового податку служника культу, а не те, скільки з нього треба б було взяти самообкладання, коли б він платив сільськогосподарський податок, аби в квартирному відношенні духівництво було в іншому, ніж непмани, стані, а головне, аби на місцях до духівництва прикладалися дійсні вимоги закону і не вживалось методів, що ведуть до ліквідації духівництва, а для цього знов потрібне точне і ясне визначення правового стану службовців культу в УСРР» (мову оригіналу збережено. – *О.Т.*) [12].

Зважаючи на численні скарги Держстрах та НКВС УСРР 16 березня 1930 року видали циркуляр, за яким регулювалися правила страхування культових споруд та їх майна. Відповідним органам було рекомендовано здійснити перерахунок страхових платежів, а надлишкові кошти повернути релігійним громадам, а також відкрити храми, що були закриті за несвоєчасну сплату помилково нарахованих страхових сум [13].

За словами дослідниці проблем духовенства Т.Г. Бобко, на матеріальне становище духовенства впливала не тільки політика держави, а й «ставлення віруючих до священнослужителів, зумовлене тривалою історичною традицією. Останнє спричиняло включення духовенства до земельних громад, кооперативних організацій і навіть комітетів незаможних селян, що полегшувало матеріальний стан» [14].

Російська дослідниця Маслова І.І. зазначивши, що держава, маючи важелі впливу на священників, регулювала їх кількість, навела дані про зниження кількості духовенства у радянській державі. Так, якщо у Російській імперії служителів православного культу за різними даними налічувалося від 44 до 51 тис. осіб, то станом на 1949 рік їх було – 13483 [15].

За даними канадського історика Д.В. Поспеловського на 1939 рік у Миколаївській області не залишилося жодного діючого храму. Водночас у радянській Україні діяло лише 9% культових споруд від дореволюційного рівня [16].

Суттєвого потепління релігійна політика радянської держави зазнала лише у 1939 році, коли Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло секретне рішення за № 22 від 11 листопада 1939 року, де зазначалося: «Наказ тов. Леніна В.І. від 1 травня 1919 року за № 13666/2 “Про боротьбу з попами та релігією”, адресований Зав. ВНК тов. Дзержинському Ф.Е. та всі відповідні інструкції ОДПУ-НКВС, що стосуються переслідування служителів церкви та православновіруючих, - ВІДМІНИТИ».

З приводу наведеного вище документу Ю.А. Катунін зазначив, що «у Сталіна не змінилося ставлення до релігії як до світогляду, у нього змінилося лише ставлення до однієї з церков [православної], яка була йому необхідна для реалізації його планів, пов'язаних із формуванням у світі нової політичної ситуації, глобальними змінами, зумовленими змовою між Гітлером та Сталіним, що потягли за собою розподіл Польщі та перехід низки територій до СРСР» [17].

Лібералізація релігійної політики була потрібна сталінській владі для полегшення інтеграції в радянське суспільство багатомільйонного контингенту віруючих людей приєднаних територій.

Отже, радянські керівні органи, маючи на озброєнні податкові важелі та інші бюрократичні ресурси, здійснювала тиск, з одного боку, на

священнослужителів, яких вважала “контрреволюційним елементом”, таким чином зменшуючи їх численність, а з іншого – на окремі релігійні громади, ставлячи за мету або повністю припинити їхню діяльність, або змусити їх до лояльного ставлення до себе. Особливістю даної політики було те, що, враховуючи політичні обставини, податкообкладання то посилювалося, то слабшало, залишаючись при цьому потужним чинником впливу на Церкву аж до лібералізації релігійної політики наприкінці 30-х рр. ХХ ст.

Отже, наслідком фіскальної політики 1917-1939 років стало суттєве зменшення кількості церков та священнослужителів, що ускладнило реалізацію духовних потреб віруючими людьми як Півдня, так і усієї України.

1. Раз’яснение о церковных зданиях и землях // Херсонский коммуналь. – 1923. – 15 июня (№ 133 (402)). – С. 2
2. Бобко Т.Г. Матеріальне становище православного духовенства на Півдні України в 1920-х роках. – Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 11. – Херсон, 2003. – С. 122-123
3. Бобко Т.Г. Сім’я православного священнослужителя в 20-30-х рр. ХХ ст.: соціально-правовий аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету – Запоріжжя, 2006. – Вип. ХХ. – С. 208
4. Церква і релігія в Україні: 50 літ після жовтневої революції (1917-1967): Збірник доповідей наукової конференції Вільного університету в Мюнхені (5-7 липня 1968 р.) / За ред. Янев В. – Мюнхен, 1984. – С. 35
5. Пащенко В. Православне обновленство – справа ДПУ. – Людина і світ. - № 11-12. – 1993. – С.38
6. Державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2167. – Арк. 119
7. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 945. – Арк. 40
8. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в ХХ веке. – М, 1995. – С. 161-162
9. Катунин Ю.А. Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917-1939 гг.: На материалах Крыма: Дис. ... док. ист. наук. – Симферополь, 2003. – С. 334408-411
10. Хрусталёв М.Ю. Русская православная церковь в центре и на периферии в 1918-1930-х годах: На материалах Новгородской епархии: Дис. канд. ист. наук.: 07.00.02. – Архангельск, 2004. – С. 187
11. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 496. – Арк. 182, 212
12. Киридон А.М. Українська православна церква (1930-1936) // Укр. іст. журн. – 2005. - №3. – С. 156-157

13. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 496. – Арк. 194 зв.
14. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр.. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2005. – 17 с.
15. Маслова И.И. Православное духовенство в XX веке: социально-исторический портрет // Свобода совести в России: исторический и современный аспекты. – Выпуск 2. – М., 2005. – 564 с. // www.rusoir.ru/print/04/22/index.html
16. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – С. 168.
17. Катунин Ю.А. Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917-1939 гг.: На материалах Крыма: Дис. ... док. ист. наук. – Симферополь, 2003. – С. 408-411.